

16. Соколовська Ж.П. Картина світу та ієрархія сем // Мовознавство. – 2002. - № 6. – С.23-27.
17. Соссюр Фердинанд де. Заметки по общей лингвистике / Пер. с фр. Б.П.Нарумова: общ. ред. Н.А.Слюсаревой. – М.: Прогресс, 1990. – 280 с.
18. Ухтомський А.А. Письма // Пути в незнане. Писатели рассказывают о науке. – Сб. X. – М.: Сов. писатель, 1973. – С.371-435.

С.А. Січка

ДІАЛЕКТНІ ФОНЕТИЧНІ ВАРІАНТИ В ІДІОЛЕКТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю подальшого вивчення мовотворчості Тараса Шевченка у контексті кодифікаційних норм і визначення співвідношення Шевченкової лексики, що стала основою нормативного лексичного складу сучасної української літературної мови з авторськими мовними одиницями, не зафіксованими нормативними словниками або такими, що рекомендуються ними як функціонально обмежені.

Проблеми мовотворчості Тараса Шевченка розв'язували багато дослідників на мовному матеріалі різних структурних рівнів (див. праці І.Білодіда, В.Ващенко, Г.Грабовича, Я.Дзири, С.Єрмоленко, В.Жайворонка, А.Кримського, Ф.Медведєва, А.Мойсієнка, П.Плюща, Н.Слухай, А.Стебельської, Ю.Шевельова та ін.). До питання про місце діалектизмів у творчості Шевченка зверталися Л.Булаховський, В.Ільїн, Б.Кобилянський, Г.Матвіяс, В.Русанівський, О.Синявський, Л.Терешко, П.Тимошенко, В.Чабаненко, В.Чапленко та ін. З необхідністю пояснювати рідкісні регіональні слова і вирази стикалися упорядники й редактори шевченківських видань.

Поняття діалектизмів у поетичних творах Т.Шевченка історично відносно. Певні риси Шевченкової мови, що на сьогодні дослідникові можуть видаватися говірковими, на час творчої діяльності поета нічим серед інших не виділялися. Лише ґрунтовне вивчення середньонаддніпрянських говорів та писемних пам'яток у зіставленні з мовною практикою Кобзаря можуть дати важливі матеріали для характеристики живих джерел мовної творчості поета.

Враховуючи актуальність, вагомість та недостатнє опрацювання проблем висвітлення ролі мовотворчості поета у процесі нормалізації лексико-семантичної системи української мови через з'ясування місця та функціонального призначення діалектизмів у його ідіолекті ставимо за мету виявити і описати особливості фонетичних діалектизмів.

При дослідженні діалектної лексики Шевченківських текстів нами були вироблені такі критерії відбору: полісемія/моносемія лексеми; обмеженість /

необмеженість території поширення слова; належність / відсутність у слові експресивних конотацій; характеристика слова у словниках Б.Грінченка, Словнику української мови та інших; частотність уживання у Шевченківських текстах. Детальний аналіз, при якому враховувались усі вищезгадані параметри, дозволив виділити таку групу діалектизмів (фонетичних варіантів), які мають часткову відмінність фонемного складу кореневої морфемі за наявності більш-менш тотожного значення: *барка́н, жандáр, засхну́ти, зуздрі́ти, крюкі́, лейстро́вий, медве́дик, медве́жий, медві́дь, меж, ме́жи, огнепали́мий, о́стрий, о́сьмий, па́робок, святéшний, чмі́ль, чу́ра, инипо́рити*. Розглянемо деякі з них.

Діалектизм **барка́н (1)**³ засвідчено у Т.Шевченка у значенні “паркан”: *Мені так і здається, що я як пишу оцей лист до тебе, або як просто тебе згадую, то так неначе дивлюся на тебе, як ти коло баркана рядочком восени дерева сажаєш* [VI, 86]⁴. До нормативної лексики зараховує цю лексему Б.Грінченко: “Баркан – досчатый заборъ, то-же, что и паркан. Золотий сад і золотим барканом обгорожений. Рудч. Ск. II.94. З одного боку двора коло баркана росли рядом тополі. Левиц. Пов. 21.” [СГ]. У нього подано і деривати *барканчик, барканище*. Діалектизм активно побутує у поліських говірках зі значенням “стіна в хліві, що має вигляд паркана”: *З баркани чи ні барка́н у хлѣвѣйє кладу́т* [Лис2].

Лексема **жандáр (2)** наявна в ідіолекті Т.Шевченка поряд з нормативним *жандарм (1)*: *Мене, по правді сказати, риштовали та посадивши з жандаром на візок та прямо привезли аж у самий Петербург* [VI, 83]; *Книжничок Кожанчиков заходився був печатати мою поезію, так шеф жандармів запрети́в* [VI, 186]. Б.Грінченко подає цю лексему разом з дериватами: *жандар, жандарка, жандарський, жандарик* [СГ]. Діалектна лексикографія фіксує *жандар* з ремаркою “застаріле”, “рідковживане”. У західноволинських говірках слово вживається у значенні “поліцай” [СКорз]. Фонетичний варіант лексеми *жандарь* засвідчено у буковинських говірках: *Жандарь забрав няня на пост* [СБукГ].

Слово **зуздрі́ти (1)** вживається у значенні “побачити”: *Вийшла мати погуляти... Ї не зуздріла, я[к] зуспілись Дніпрови дівчата* [I, 531]. З аналогічним значенням подає цю лексему і Б.Грінченко, експлікуючи рядками з “Записок о Южной Руси” та “Переспівів Павла Ратая” П.Куліша. Вживається і варіант *зуздритися* з дещо відмінним значенням – “оглянуться, оглянуться”, обмежений територіальним ужитком у Лубенському повіті [СГ]. Діалектизм *зуздрити* відомий і на території Нижньої Наддніпряни: *І буде дитина мучитись ні за що, поки не зуздрить матір* [СЧаб].

³ В дужках вказано кількість лексем, засвідчених в ідіолекті Тараса Шевченка.

⁴ Лексичний матеріал наведено за виданням: Тарас Шевченко. Повне видання творів у десяти томах. Друге, доповнене і виправлене видання. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949-1963.

Фонетичний діалектизм **крюкі** (3) – засвідчено в ідіолекті Т.Шевченка тричі: *Закрякали чорні крюки, Виймаючи очі; Заспівали козаченьки. Пісню тії ночі* [I, 66]. У Словнику Б.Грінченка лексема *крюк* має три значення. Лише останнє позначає назву птаха, підтверджуючи цитатою з Т.Шевченка: *Щоб летіли крюки з поля ляшків-панків їсти*. Шевч. [СГ]. У говірках Нижньої Наддніпрянищини діалектизм *крюк* означає велику жабу [СЧаб].

Діалектизм **медвідь** (3) та його деривати *медвѣжий* (1), *медвѣдик* (1) уживаються поряд з нині літературними синонімами *ведмідь* (1), *ведмежий* (1), *ведмедик* (1): *Співуча, нічого сказать. Якби собі таку достать, Та ще й з медведем* [I, 362]. *Неначе з берлоги Медвідь виліз, ледве, ледве Переносить ноги* [I, 252]. *Стоїть собі Сіромаха. Де ж ділася Медвежа натура?* [I, 253]. *Дивлюся я, що дальш буде, Що буде робити Мій медведик*. [I, 253]. Б.Грінченко подає діалектизм *медвідь* та його деривати як фонетичні варіанти літературного *ведмідь*, де відповідно і розглядає цю лексему [СГ]. Необхідно зазначити, що слово *медвідь* та його деривати широко відомі в українських говірках: гуцульських [ГГ], східнослобожанських [СУССГ], буковинських [СБукГ], поліських [Лис2]. Найбільше похідних слів засвідчено у західнополіських говірках: *медведе*, *медведеня*, *медведе*, *медведина*, *медведиця*, *медведі*, *медведюк*, *медвежа*, *медвежина*, *медвежиха*, *медвеча*, *медвиця*, *медвичиха* [САрк].

Т.Шевченко широко вживає фонетичні варіанти *меж* (75), *мѣжи* (12). Ці прийменники вказують на різні відношення: *Іван пішов собі в пустиню, А твій меж люди* [II, 321]; *Облизався неборака; Та меншого в пузо – Аж загуло!.. а той собі Ще меншого туза Межи плечі* [I, 248]. Нормативними вважає їх і Б.Грінченко [СГ]. Діалектна лексикографія фіксує прийменники у говорі батюків [ВеБ], в русино-українсько-руському словарі [САлм], у “Словнику бойківських говорів” [СБГ].

Діалектизм **острий** (2) вживається у Т.Шевченка поряд з нині літературним відповідником *гострий* (1): *І мечі в руках їх добрі, Острі обоюду, На отмщеніє язикам І в науку людям* [I, 347]. У Б.Грінченка слово *острий* подається як варіант прикметника *гострий*, де відповідно і розглядається [СГ]. Засвідчено широке вживання цього слова в українських говірках. Зокрема, у бойківських та західнополіських фіксується початкове значення цього слова [СБГ; САрк]. У гуцульських говірках відомі корелятивні пари: *острий – гострий*, *остро – гостро*. Ці пари мають декілька значень: 1) гострий; 2) різкий, нестримний (про людину), 3) дзвінкий [ГГ]. На Буковині діалектизм *острий* вживається у таких значеннях: 1) сильний, різкий, пронизливий; 2) сильний, влучний, дошкульний; 3) суворий, вимогливий [СТкач]. У “Матеріалах до словника буковинських говірок” додається значення “швидко”: *Чего йдеши так остро?* [СБукГ].

Фонетичний діалектизм **осьмий** вжито Т.Шевченком один раз: *Мина сьомий місяц, осьмий, Уже й дев'ятий настає* [II, 81]. У Словнику Грінченка

ця лексема не фіксується, хоч подається ряд похідних слів: *осьма́к, осьма́ка, осьмері́к, осьмі́на* [СГ]. Наявні також деривати *осьмі́на, осьмі́на* у значенні “ділянка землі площею 1/8 десятини” в “Словнику поліських говорів” [Лис2].

Діалектизм **па́робок (4)** вживається у Т.Шевченка поряд з літературною формою *парубок* (16): *Найкращий парубок Микита Стоїть на лаві в сірій свиті* [II, 77]. *А я собі Христа в намисті... Вийду вранці до корови, Я корову напою Подою, З паробками постою, Постою* [I, 141]. Б.Грінченко форму *паробок* вважає ненормативною і в своєму Словнику не подає. Натомість вжита форма *парубок* із великою кількістю дериватів [СГ]. У бойківських говірках фіксуються фонетичні варіанти *па́робік, па́робок* [СБГ]. “Словник поліських говорів” подає такі форми: *па́рабак, па́робок, па́рубок* на позначення: 1) наймита; 2) дорослого хлопця [Лис2]. З аналогічним значенням вживається цей діалектизм і на північній Житомирщині [Лис1]. У західнополіських говорах лексема позначає: 1) молодого хлопця, якому пора одружуватися; 2) одруженого чоловіка; 3) наймита [САрк].

Діалектизм **святéшний (1)** вжито у значенні “святковий”: *А та стоїть собі під тином Та вовну білу пряде На той бурнус йому святешний* [II, 306]. З посиланням на Т.Шевченка подає цю лексему Б.Грінченко [СГ]. У буковинських говірках наявний фонетичний варіант *сьвятóчний*: *Очікувала нетерпеливо того сьвяточного дня, котрого й у наше віконце загляне сонце* [Ткач].

Фонетичний діалектизм **чміль** ужито Т.Шевченком один раз у порівнянні: *Громада чмелем загула, У дзвони задзвонили, Гармата заревла, І бунчугами вкрили Преславного запорожця Павла Кравченка-Наливайка* [II, 139]. Б.Грінченко подає форму *чміль*, посилаючись на М.Номиса № 11760: *Чмелі гудуть*; І.Котляревського: *Сердешний об землю упав, чмелів довгенько дуже слухав*. Наявний дериват: *чмелик* [СГ]. Діалектизм *чміль* та його варіанти *чміл, джм'іл* засвідчено в бойківських говірках [СБГ] та в говорі батюків [ВеБ].

Лексема **чу́ра (1)** – історизм, літературний відповідник – *джура*: *Зо мною, слухай же, остались Данило, чура мій, та я* [II, 234]. Цей діалектизм широко вживався на території України, про що свідчить наявність його в “Історических п’єсах малорусскаго народа с’б’ объяснениями” В.Антоновича та М.Драгоманова. Подається він у синонімічній парі *чура-джура* Б.Грінченком [СГ]. У буковинських говірках засвідчена лексема *чура* у значенні “джура, ад’ютант”: *Перед трумною ішло духовенство, офіцери; гофмайстер двора..., по обох боках трумни ішло по 8 чурів зі свічками і гвардія* [СТкач].

І.Огієнко у “Граматично-стилістичному словнику Шевченкової мови” зафіксував лише прийменник *межи*. Біля слів *засхне́ш, о́стрі, о́сьмий, па́робок, святéшний, чміль, чу́ра* вказав літературні відповідники. Некодифікованими визнано лексеми *барка́н, жанда́р, зуздрі́ти, крюкі́, лейстро́вий, огнепали́мий, шинпорити* [ГССОг]. Словник української мови фіксує такі фонетичні варіанти *барка́н, жанда́р, засхну́ти, зуздрі́ти, крюкі́, лейстро́вий, медве́дик,*

медвѣжій, медвѣдь, меж, мѣжи, огнепалі́мий, о́стрый, о́сьмий, пáробок, святѣ́шній, чмі́ль, чу́ра, инипóрити з відповідною ремаркою та експлікуючи рядками Шевченківських творів [СУМ].

Діалектизми, які не витримали конкуренції з літературними еквівалентами і не фіксуються кодифікаційними реєстрами літературних норм, характеризуються нульовим потенціалом. Проаналізувавши найновіші академічні видання орфографічних словників [ОСУМ; УОС], відзначимо, що до цієї групи належать фонетичні варіанти.

Зауважимо, що мова творів Т.Шевченка не перевантажена діалектними включеннями. Талановитий письменник добре відчуває синтагматику мови. У звичні синтагми він вводить діалектизми, не порушуючи природного словопорядку. Вони органічно входять у мовну тканину всього літературного твору.

Подальше комплексне вивчення індивідуально-авторського стилю Т.Шевченка дасть можливість провести лінгвістичні студії як в аспекті діяхронії, так і виявити статус лексики творчого дискурсу Т.Шевченка на синхронному зрізі у сучасній українській літературній мові.

Список використаних джерел:

1. **САлм** – Алмашій М. та ін. Русинсько-українсько-російський словник. – Ужгород, 2001. – 153с.
2. **САрк** – Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: У 2 т. – Т.І: А-Н. – Луцьк, 2000. – 353с.; Т.ІІ: О-Я. – Луцьк, 2002. – 456с.
3. **ВеБ** – Верхратський І. Говір батюків // Збірник філологічної секції НТШ. – Львів, 1912. – Т.15. – 306с. – Словарець: С.251-306.
4. **ГГ** – Гуцульські говірки: Короткий словник / Уклад. Г.Гузар, Я.Закревська, У.Єдлінська, В.Зеленчук, Я.Хобзей; – Львів, 1997. – 230с.
5. **СКорз** – Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика: Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1987. – С.62-267.
6. **Лис1** – Лисенко П.С. Словарь диалектной лексики северной Житомирщины // Славянская лексикография и лексикология. – М., 1966. – С.5-60.
7. **Лис2** – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 260с.
8. **СБукГ** – Матеріали до словника буковинських говірок / За ред. В.А.Прокопенко (відп. ред.), Ю.О.Карпенка, К.М.Лук'янюка та ін. – Чернівці: Вид. Чернів. держ. ун-ту. – Вип. 1: А-Р. – 1971. – 98с.; Вип. 2: С-Ж. – 1971. – 60с.; Вип. 3: З-Й. – 1972. – 85с; Вип. 4: К. – 1978. – 119с.; Вип. 5: Л-М. – 1978. – 99с.; Вип. 6: Н-О. – 1979. – 108с.
9. **ГССОг** – Огієнко І. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. – Вінніпег, 1961. – 255с.
10. **ОСУМ** – Орфографічний словник української мови: Близько 120 000 слів / Уклад.: С.І.Головащук, М.М.Пещак, В.М.Русанівський, О.О.Тараненко. – К.: Довіра, 1994. – 864 с.
11. **СГ** – Словарь української мови / Упорядкував, з додатком власного матеріялу Б.Грінченко: В IV т. – Т.1. – К.,1907. – 495с.; Т.2. – К.,1908. – 578с.; Т.3. –К.,1909. – 506с.; Т.4. – К.,1909. – 563с.
12. **СБГ** – Словник бойківських говірок: У 2 ч. / Ред. кол.: Г.Гнатюк, П.Гриценко, І.Матвіяс, М.Пещак, З.Франко; Уклад. і авт. передм. (С.3-18) М.Й.Онишкевич. – К.: Наук. думка, 1984. – Ч. 1: А-Н. – 495 с.; Ч. 2: О-Я. – 515с.

13. СУССГ – Словник українських східнослобожанських говірок / Глуховцева К., Лескова В., Ніколаєнко І., Терновська Т. та ін. – Луганськ, 2002.
14. СТкач – Ткач Л.О. Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. – Чернівці: Рута, 2000. – Ч.І.: Матеріали до словника. – 408с.
15. УОС – Український орфографічний словник. – К.: Довіра, 2002.
16. СЧаб – Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни: У 4 т. – Запоріжжя, 1992. – Т. І: А-Ж. – 324 с.; Т. ІІ: З-Н. – 371 с.; Т. ІІІ: О-П. – 303 с.; Т. ІV: Р-Я. – 361 с.
17. Шевченко Т.Г. Повне видання творів у десяти томах. Друге, доповнене і виправлене видання. – К., 1949-1963.

М. М. Торчинський

ФУНКЦІЇ ВЛАСНИХ НАЗВ У ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ

Традиційно у мовознавстві функція визначається як роль мови або її одиниць у спілкуванні, а основними мовними функціями вважаються комунікативна, когнітивна, експресивна, естетична та ін. Характеризуючи особливості власних назв, ономасти теж виділяють певні функції, однак у їхніх поглядах на цю проблему немає єдності. Так, В. А. Никонов розрізняє три функції власних імен (передусім топонімів): адресну, дескриптивну й ідеологічну [19, 62-63], В. Д. Беленькая пов'язує функцію найменувань у суспільстві зі сприйняттям імен населенням і диференціює наступні функції топонімів: показчик (орієнтир), показчик + характеристика, показчик + ідеологічна функція, показчик + емоційна забарвленість [2, 20-21]. Понад 30 функцій власних назв виділяє О. В. Суперанська, розмежовуючи у їхньому складі й екстралінгвальні (харизматичну, ритуальну, ідеологічну, емоційну, а також власне ономастичні, такі як ідентифікації об'єкта та соціальної легалізації особистості), і мовленнєві: комунікативну (повідомлення), апелятивну (заклик), експресивну (виражальну) та дейктичну (вказівну) [24, 269-276].

Ще більше відмінностей стосується власних назв, які функціонують у літературних та фольклорних творах, тобто поетонімів. Власне їхню функцію В. М. Калінкін визначає як специфічну „діяльність оніма у створенні образності художнього мовлення”, і підкреслює її залежність від зміни „граматичної форми імені, синтаксичних і семантичних властивостей контексту, інформаційного й естетичного змісту художнього висловлювання в цілому”, а також „від акту художньої комунікації, який безпосередньо впливає на якість і кількість інформації, актуалізованої поетонімом у кожному окремому вживанні” [8, 294-295].

На функції власних назв у художній літературі у вітчизняному (передусім російському) мовознавстві було звернено увагу ще в середині ХХ ст.